

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

TÜRK HALK EDEBİYATI

MİZAH-FIKRA VE KATMERLİ FIKRALAR

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN¹

Gülme ve mizah her insanın gündelik hayatında son derece önemli bir yer tutar. Ancak bu konuda, yurdumuzda ciddi bilimsel araştırmaların yeterli olduğu söylenemez. Bu konuda yapılan yayınların tamamına yakını fıkrâ metinleri, mizah dergileri ve karikatürlerle ilgilidir. Elbette bu yayınları küçümsemeyi düşünmüyoruz. Ancak başta ABD olmak üzere, Batı ülkeleri mizahı ciddiye almış, mizahı inceleyen kurumlar oluşturmuşlardır. Bu kurumlar mizahı, eğitimde, siyasette, uluslararası ilişkilerde kısaca hayatın her alanında kullanmaktadırlar.

Günlük hayatımızda gülme, mizah, komik, fıkrâ, latife, kıssa, halk ağzında teselleme gibi çok çeşitli terimlerle karşılanan mizah eski Türkçe'de külüt (DLT'de) olarak geçmektedir. Önce bu terimlerin aynı anlamı ifade etmediğini belirttikten sonra mizah, gülme ve komik olanın açıklamasını yapıp daha sonra da örneklerle fıkrâları tanımlayacak, sınıflandırma yapacak, son olarak da bunları inceleyeceğiz.

Mizah kavramı hemen hemen bütün dillerde gülme, gülüş kavramlarıyla birlikte kullanılmaktadır. Bunlar farklı içeriklerine rağmen günümüzde de aynı anlamda kullanılmaya devam etmektedir.

Gülme başlıca üç özellik çağırıştırılmaktadır. Bunlar: "İnsana özgü olmak, sağlık ve sevinçle bağlantılı olarak keyif unsuru olması ve kendiliğinden oluş." Bu son özellik uyarı sonucunda zihinsel bir etkinlik oluşmasıyla ortaya çıkan bir refleksidir.

Aristo'dan başlayarak günümüze kadar pek çok alanda bilim adamları ve düşünürler gülme hakkında, kendi alanlarına uygun, görüş bildirmişler, ancak halen herkesin kabul ettiği bir tarife ulaşılmamıştır. Mesela Aristo, gülmenin insana mahsus olduğunu söyler. Daha sonra bu

---

1 Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

görüŖ Rabelais ve diğer filozoflar tarafından da benimsenir.

Gülme diğer taraftan komik etkenin oluşturduğu sevinç ve keyif duygularının bir işareti olarak da tarif edilmiştir. Basit bir gülme bu duygulanmayı, uyarıcıların güldürücü karakterini keşfetmek için yeterli bulmuşlardır. İnsan mutluyken güler, çünkü farklı ve acayip bir durumdan hoşlandığımızda güleriz. Gülme yapısal olarak sevince ve keyfe bağlıdır. Bir bakıma güldürücü mesajlara bir cevaptır.

Gülme, itici (impulsif) ve çırpınımlı (convulsif) nitelikleri, zihinsel işlem ve önceden düşünce akışı olmaksızın birdenbire (ani) refleks olarak kendiliğinden ortaya çıkar.

Gülme olgusu saptanamaz ve düşünülerek yapılmaz. Ona uyarı sonucunda zihinsel bir etkinlik eşlik eder. Toplumumuzdaki pek çok akıl dışı adetlere, sosyal alışkanlıklara, pek çok ahlaki, siyasi ve dini davranışlara bunların kökenini ve gerçek işlevlerini düşünmeden uyarır. Alışkanlıklarımızla davranır ve düşünürüz.

Levi-Strauss “Gülmeyi, insanların bir alışkanlık biçiminde yaşadıkları bilinçaltı sosyal bir davranış olarak kabul edebiliriz.” der. Bu konudaki bütün görüşler bize konunun ne kadar çok alanın ilgisini çektiğini göstermektedir. Gerçekten de gülme filozofların, psikologların, etnologların, özellikle de hekimlerin ilgisini çekmektedir. Bu yüzden sadece psikolojik, etnolojik veya sosyolojik yaklaşımla gülmeyi açıklamak yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla senteze dayalı, daha sonraki evrelerde kullanabileceğimiz bu olgunun bölüm bölüm sergilenmesine ihtiyaç vardır. Aslında bu teklifim de yetersiz kalmaktadır. Gülmenin temel noktalarından biri tarihi karakterli olmasıdır. Diğer bir husus da gülmenin konusunu bölümlere ayırma meselesidir. Mesela, gülmenin fiziksel özellikleri, mimik ve jestler, kısaca beden teknikleri gibi davranışlar, birçok bilim dalını da ilgilendirmektedir. Bu yüzden gülme, biyolojik, fizyolojik, psikolojik ve sosyo-kültürel yönlerden incelemek gerekmektedir. Bütün bunlar bize pek çok “gülme” tarifinin olduğunu göstermektedir. Bu da konunun karmaşıklığının başka bir işaretidir.

Türkçede İzmirlî İsmail Hakkı Efendi, “Gülmek, umur-ı garibe-i idraktır” derken Aziz Nesin “İnsan kim bilir kaç bin yıldır gülüyor, elektriği bulup kullanmaya başlayalı beri çok zaman geçmedi. Ne var ki ikisini de tanımlamakta güçlük çekeriz.” diyerek bu görüşümüzü tasdik eder.

Batıda da aynı sıkıntının olduğunu söyleyebiliriz. Konuyu uzatmamak için “gülme”nin Fransızların üç önemli sözlüğündeki tariflerini vermek istiyorum.

Larouse’a göre; yüzde az ya da çok, aralıklı ve gürültülü nefes vermelerin eşlik ettiği kasılmalarla bir neşe duygusunun belirtisidir.

Robert’a göre; ağız açıklığının genişlemesiyle, aralıklı ve az ya da çok gürültülü nefes vermelerin eşlik ettiği neşe ifadesi,

Litre’ye göre; neşeli, hoş bir şeyin bizde uyandırdığı etki sonucunda ağızın belli bir hareketi yapması, yüz kaslarının eşlik ettiği diyafram kasılmalarına bağlı gülme hareketi veya fizyoloji dilinde az ya da çok gürültülü kesik kesik nefes vermelerin sesidir.

Görüldüğü gibi gülmenin bir neşe duygusunu gösteren ve iki görünüm içeren (görsel ve sesle ilgili) bir yüz ifadesi olma özelliğinde, bu üç ünlü sözlük birleşmektedir.

Bu konu üzerinde durmamın sebebi insanın davranışla ilgili cevabının tek olamayacağını ve anlam çeşitliliğini göstermektir. Zaten Türkçedeki gülme ile ilgili kullanımlar da bu fikrimizi doğrulamaktadır.

Kahkahayla gülmek

Deli gibi gülmek

Gözlerinden yaş gelinceye kadar gülmek

Gülmekten katılmak

İçten içe gülmek

Alay etmek

Bıyık altından gülmek

Zoraki gülmek vb. gibi gülme, aslında pek çok eğilimi de ifade etmektedir. Cesaret, yeterlilik, düşmanlık vb.

Bu yüzden gülmek fikrinin içinde acı, alay da dâhil olmak üzere, yüz vermek, riyakârlık etmek, iyi veya kötü olmak gibi tamamen farklı anlamlar da mevcuttur.

Son gülen iyi güler.

Yüzüne gülmek

Arkasından gülmek vb. deyimlerinde bütün saydığımız özellikleri bulabiliriz.

Henri Bergson “Gülme” adlı eserini bu konu ayırmıştır. (Geniş bilgi için H. Bergson, Gülme-Komiğin Anlamı Üzerine Deneme, MEB Yay., İst., 1997. Çev: Ord. Prof. Dr. Mustafa Şekip Tunç). Bergson, kitabının önsözünde, gülme (daha doğrusu bilhassa komik şeylerden gelen gülme) diyerek gülmenin başka çeşitlerinin de olduğunu belirtmek ister (Bergson, age: 5).

O halde gülmenin başka bir itici gücü olan mizah kavramını da açıklamak gerekmektedir. Bu konuda çok önemli bir esere sahibiz. Bu eser John Morreal’in yazdığı “Gülmeyi Ciddiye Almak” (Çev.: Kubilay Aysevenler-Şenay Sever, Iris Yay, İst., 1997)

Morreal, gülmenin mizah diye adlandırdığımız durumunu inceler. Mizahı da şöyle açıklar: “Mizahı basit bir kahkahadan ayıran şey, onun insanlara canlılık katmasıdır. Mizah kavrayış değişikliğine, olmasını umduğumuz şeylerin resminin hemen değiştirilmesine dayanır. (Morreal, 1997: 23).

Diğer taraftan bizde mizah hakkında sözlükler şöyle demektedir. TDK Türkçe sözlüğünde

“mizah” “eğlendirmek, güldürmek ve birine bir davranışı incitmeden takılma amacını, ince alay, humor” (58), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü’nde “latife, şaka”. Görüldüğü gibi mizah tarifinde de ortak bir görüş oluşturulamamaktadır.

Bergson, mizahı sanatla hayat arasında bir yere oturtur (Usta, 25). A. Koestler yaratıcılığın kesin sınırlarla birbirlerinden ayıramayan bilim ve sanatla birlikte üç alandan biri sayar (Usta, 25). Morreal ise “Mizah, bir sanattır. Mizahtan alınan zevk, aynen sanatta olduğu gibi estetik bir deneyimdir.” der. Ona göre bir şeyden estetik zevk almak için günlük yaşamın kaygılarından uzaklaşmak ve o şeye yalnızca zevk almak için yaklaşmak gerekir.

Mizah bir sanattır. Mizahçı da aynen sanatçı gibi nesnelere yeni bir biçimle görmemizi sağlar. Bu yüzden nesnelere ve olayları farklı bir bakış açısıyla görür ve gösterir (Usta, 26).

Çiğdem Usta, kitabında mizahı çeşitli sanatlarda söz sahibi bir üslup olarak değerlendirir (Usta, 26).

Edebiyatta mizah ise çeşitli araştırmacılar tarafından edebi tür (A. Sırrı Levent, Kenan Ak-yüz), edebiyattaki türlerin içinde var olan bir anlatım biçimi (Muzaffer İzgü, Mehmet Narlı) şeklinde tanımlanmıştır.

Diğer taraftan mizah ve gülme ilişkisine gelince her gülüş mizah değildir. Muhabata hoş görünmek için yapmacık bir gülüşte mizah yoktur. Diazot monoksit koklandığındaki atılan kahkaha da mizah değildir. Sonuç olarak gülme ve mizah birbirleriyle ilişkili fakat farklı kavramlardır. Mizah gülmeyi sağlayan unsurlardan sadece biridir (Usta, 28-29).

Raskin, gülme ve mizahı anlamak için üç unsur arar. Bunlar insan, insan davranışları ve kültürdür. Yani mizah toplumsal bir olgudur. Bütün bu görüşler elbette tartışılmaktadır. Ancak bir başka bir konuya geçmek istiyoruz. Günlük hayatımızın vazgeçilmezlerinden fıkralardan söz edeceğiz. Dilimizde “fıkra” kelimesi Arapçadan ödünç alınmış kelimelerdendir. Değişik birkaç anlamda kullanılmaktadır. Büyük Türkçe Sözlük’te “omurga kemiği, bir makale ve yazının ayrıca bir bahis teşkil eden, öncesi ve sonrasında ayrılabilen parçası, kanun ve ilim kitaplarında bend, madde, küçük bir hikâye, kıssa.” şeklinde açıklama yapılmıştır. Ancak gazetecilikte, köşe yazısı anlamı bu açıklamada mevcut değildir. Günümüzde yaygın kullanım “sözlü halk edebiyatına ait bir tür”dür.

Bu anlamı XIX. yüzyılda kullanılmaya başlanmış ondan önce aynı anlamda DivanülLügati’t-Türk’te “kuğ” veya “külüt” kelimeleri fıkra karşılığı kullanılmış, sonraki yüzyıllarda “latife, nükte, şaka, teselleme, hikâye vb.” kelimeler bu anlamda kullanılmıştır. Bu terimler içinde yazılı kültürümüzde en yaygın olarak latife ve çoğulu olan letaif terimleri tercih edilmiştir. Hatta fıkraların toplandığı mecmualara da letaif denmiştir.

Fıkranın tanımı ile ilgili olarak da bilim adamları değişik tanımlar yapmışlardır. Pertev Naili Boratav fıkrayı doğrudan tarif etmez, fıkranın özelliklerini sayarak tanıtmaya çalışır. Boratav bu özellikleri şöyle sıralamaktadır: “...bu kümedeki anlatılar fıkra, latife, nükte ve birçok hallerde de hikâye deyimiyile gösterilir. Bunlarda kısaca yoğun bir anlatım tekniği uygulanmıştır. Bu anlatıların kısalıklarından başka, uzun masallardaki tekerleme tipi anlatım kalıplarına başvurulmasıyla da

hayvan masallarına benzerler. Asıl özellikleri bitişte nüktenin bütün gücünü duyurmak için veciz (az kelimedede çok anlamlı ve oldukça örtülü anlamlı) olmalarıdır (Türkmen, 14).

Prof. Dr. Şükrü Elçin de fıkrayı şöyle tarif eder:

“Fıkra, malzemesi dile dayanan sözlü edebiyat mahsulleri arasında şekil ve muhteva bakımından kendine has karaktere sahip müstakil edebi bir türdür (Türkmen, 14).

Dünyada fıkranın eski fakat günümüzde de hala kabul gören teorisyenleri arasında “Alman ekolü” diye adlandırılan ve içlerinde Jean Paul (Johann Paul Friedrich Richter), Kuno Fischer, Theodor Tippi’sinyanısıra bir sonraki kuşağa mensup Heinz Grothe sayılabilir. Bu grubun görüşleri yüzyılı aşkın bir süre geçmesine rağmen hala kabul görmektedir. Meşhur Sigmund Freud da fıkra, espri, mizah, komiklik ve şaka üzerine yazdığı eserlerle bu ekolün uzantısı ve zirvesi kabul edilmektedir. Aralarındaki en yaşlısı olan Jean Paul, fıkra ve mizah araştırmacısı ya da teorisyeni olmaktan çok edebi eserler yazarı olarak tanınır. Onun bizi ilgilendiren en önemli eseri ise “Vorschule der Aesthetik (Estetik Okulu)dur. Bu eserinde fıkra ve komikliği ele alır. Bunları tamamen ayrı düşünmez, ancak ikisini de aynı düşünmenin yanlış olacağını ifade eder. “Espri olmayan komikliğin ve ciddi fıkranın var olduğunu kabul eder. Mesela bir insanın sokakta yürürken tökezlemesi komik olabilir. Ancak espri veya fıkra olarak nitelendirilemez.

Fıkraların sınıflandırılması basit gibi görünmesine rağmen oldukça karmaşıktır. Değişik alanlardaki bilim adamları kendi alanlarına uygun tasnif denemişlerdir. Bu araştırmacılar en kullanışlı tasnifi yaptıklarına inanmışlardır. Fakat hala uluslararası çalışmalarda tam kabul görececek bir tasnif yapılmış değildir.

Fıkraların tasnifinde kullanılan ölçütler arasında fıkrayı oluşturan teknikler, fıkranın amaçları, fıkranın değindiği veya ele aldığı konular, hatta mizah teorilerine göre tasnifler yapılmıştır.

İncelememiz için mevcut tasniflerden birini seçmek veya yeni bir deneme yapmakta zorlandık. Ancak yapı bakımından fıkraları sade ve tek konulu fıkralar, birden fazla konuyu işleyen çerçeve fıkralar ve tek konuyu deva ettiren ve mizah unsurunun en güçlü olduğu katmerli fıkralar şeklinde hem konuyu hem de şekli dikkate alan fıkralar şeklinde yeni bir tasnif denemesi yapacağız.

Birinci gruba giren fıkralarda kısa bir olay anlatılmakta ve vurucu cümle ile bitmektedir. Mesela “Temel ameliyata hazırlanmaktadır. Tam bayılacağı sırada maskesiyle operatör içeri girer.

Temel:

-Boşuna o mesçeyu takma, tanıdım seni, der.”

Bu fıkrada sadece yanlış yoruma dayalı basit bir fıkra söz konusudur.

İkinci grupta ise iç içe birkaç olayı anlatan mizah söz konusudur. Örneği yine Temel’den verelim.

“Temel, karısını evdeki divanın üzerinde muhasebeci ile yakalar. Olayı er-

tesi gün en yakın dostu Dursun'a anlatır.

Dursun:

-Ne yapacağısun bu durumda?, diye sorar.

Temel:

-Daha karar vermedim, der. Aradan birkaç gün geçince tekrar karşılaştıklarında Dursun, Temel'e:

-Ne ettin o meseleyi?, diye sorar.

Temel:

-Hallettim da!, diye cevap verir.

Dursun merakla:

-Kariyu mu furdun?

-Hiç fistuk cibi kariyu furur muyum?

-Muhasebeciyi mi kovdun?

-Bütün defterler herifun elinde. Nasıl kovayım oni?

-O zaman ne ettün, nasıl hallettin onu?

-Divanı sattım, diye cevap verir.

Bu fıkrada Temel'in muhasebecisinin bildiği birtakım yolsuzluklardan korkusu, karısının güzelliği dolayısıyla kıyamaması ve sonuçta hiç ilgisi olmayan divanın satılmasıyla konunun sonuçlanması birbirleriyle bağlantılı birden fazla olayı tek bir çerçeve içinde toplamıştır.

Son ve bizim eklediğimiz katmerli fıkralar ise tek konuya eklenen ve dinleyenlerin iki veya daha fazla güldüğü ve etkilendiği mizahi bir yapıya sahiptir. Bu olay zincirindeki halkalar tek kolu olmalıdır. Mesela;

"Tarih öğretmeni Kartaca Savaşları'nı anlatmaktadır. Sınıfın arka sıralarında iki haylaz öğrenci aralarında konuşmakta ve dersi dinlememektedir. Öğretmen dersi keserek bunlardan birine sorar:

-Sen söyle bakayım, Kartaca Savaşları'nı kimler yaptı?

-Öğrenci şaşkın bir şekilde "Ben yapmadım öğretmenim." diye cevap verince öğretmen sinirlenip bağırmağa başlar. Tam o sırada teneffüs zili çalar. Öğretmen sınıftan çıkar ve sinirli sinirli öğretmen odasına giderken müdür yardımcısı ile karşılaşır. Sınıftaki öğrenci ile konuşmasını anlatır.

Müdür yardımcısı:

-Sinirlenmeyin öğretmenin, onlar yaparlar yaparlar, inkâr ederler, diye cevap verince öğretmen iyice sinirlenip müdüre gider ve durumu ona anlatır.

Müdür de;

-Merak etmeyin hocam, ben tahkik ettirir, sonucu size bildiririm, diyerek öğretmeni teskin etmek ister.

Aradan altı ay geçer. Bakanlıktan okul müdürlüğüne "...” tarih ve ‘...’ sayılı yazınıza cevaptır. Bu yıl tahsisat olmadığından Kartaca savaşları yapılmamıştır. Bilginize.” diye bir yazı gelir. Müdürlük bu yazıyı öğretmene havale eder.

Yaşanmış bir Rize anekdotu da da bir katmerli fıkra örneğidir.

“Rize ‘de bir iki yıl önce Ramazan’da iftar topu on dakika erken patlamıştır. Rizeliler müftüye giderek oruçlarını erken bozdukları için durumlarının ne olacağını, kaza orucu mu yoksa cezalı 61 gün mü oruç tutacaklarını sorarlar. Müftü bir müddet sonra şehrin hoparlöründen, olayda kasıt olmadığını, bütün Rizelilerin Ramazan’dan sonra bir gün kaza orucu tutacaklarını duyurur. Akşam Almanya’dan müftüye birisi telefon eder.

-Ben de Rizeliyim. Ben de bir gün fazla oruç tutacak mıyım?, diye sorar.

Müftü de:

-Topun sesi oradan duyuldu mu?, der.

Anlattığımız her iki fıkrada da olaylar birden fazla kademeli olarak anlatılmakta, birinci fıkrada bu kademeler daha da çoğaltılabilecek yeni eklemelerin yapımına uygundur. Sınıftaki yaramaz öğrencilerin kabahatleri iki yönlüdür. İlk olarak öğretmeni dinlememesi, buna bağlı olarak Kartaca Savaşları’nın kimler tarafından yapıldığı sorusuna “Ben yapmadım.” cevabıdır. Her iki durumda da zayıf da olsa mizah söz konusudur. Ancak öğretmenin koridorda müdür yardımcısına şikâyet niyetiyle olayı anlatmasıyla olay bir mizah kademesi daha kazanmaktadır. Çünkü müdür yardımcısını vermiş olduğu cevap da mizahidir. Daha sonra fıkra bir kademe daha kuvvetlenmekte, iyice sinirlenen öğretmenin olayı müdüre anlatması ve müdürün de “Siz sinirlenmeyin, ben tahkik eder, suçluyu bulur, gereğini yaparım.” demesi ile mizah katmeri bir kat daha artmaktadır. Hele bakanlıktan gelen yazı mizahı daha da güçlendirmekte, müdürün, komik duruma bakanlığı da dahil etmesi ile mükemmel bir katmerli fıkra örneği oluşturmaktadır.

Bir başka fıkrada Eskişehir’den İstanbul’a giden trene binen bir yolcu kompartımanda otururken karşısındaki yolcuya selam verip hayırlı yolculuklar diler ve nereye gitmekte olduğunu sorar. Yolcu İstanbul’a cevabını verir. Yeni binen yolcu “Türkiye ne kadar da ilerledi. Siz o tarafta oturuyorsunuz, İstanbul’a gidiyorsunuz. Ben bu tarafta oturuyorum, Ankara’ya gidiyorum.” der.

Bu fıkrada da katmerin ilk kademesi yanlış trene binmek, ikinci kademesi ise yanlışlığı fark etmemektir.

Bir diğer fıkra insanların özellikle kadınların fala ne kadar meraklı olduklarını gösteren tipik bir katmerli fıkra örneğidir.

Okul çağlarında son derece haylaz iki öğrenci sonunda okuldan ayrılırlar. İş güç sahibi de olamazlar. Derken onlardan biri bir makine satın alır ve kısa sürede milyolar kazanır. Diğer arkadaşı bunu işitince yanına gider ve kısa sürede bu

kadar nasıl zengin olduğunu sorar.

Arkadaşı:

-Bir fal makinası aldım. Kadınlar gelip üzerindeki bir yere elini koyuyor. Makine da falına bakıyor. Her fal bakmanın fiyatı bir dolar. Akşama kadar kadınlar kuyruğa giriyor, der.

Arkadaşı bu makinadan kendisine de bir tane bulmasını rica eder. Arkadaşı "Olur, ama sen bu işi buralarda yapmayacaksın." der ve arkadaşına da fal bakan makinadan bir tane yaptırır.

Aradan bir yıl geçer, bu sefer de arkadaşısı trilyoner olur. Şaşırtma sırası ilk zengin olandadır. Arkadaşına bu işi nasıl becerdiğini sorunca, arkadaşısı:

-Senin makinaya bir parça ekledim. Kadınlar bir dolar verip elini koyarak falına baktırıyor. Ancak beş dolar atmadan elini kurtaramıyor, der.

Anlattığım bu fıkralardaki olayların hepsi katmerlenmiş mizah unsuru ihtiva etmektedir. Katmerli fıkralardaki komik unsur güçlendirilmekte, verilmek istenen mesaj aynı olay devam ettirilerek verilmektedir.

Bu fıkralar normal (basit, sade) fıkralara göre biraz daha uzundur. Ayrıca her kademede fıkraya mutlaka diyalog şeklinde konuşmalarla ilerlemektedir. Bu durum epik kanunlara da uygundur.

KAYNAKÇA:

- Bergson, Henry, Gülme-Komiğin Anlamı Üzerinde Deneme. Çev: Ord. Prof. Dr. M. Şekip Tunç. MEB Yayını, İstanbul, 1997.
- Büyük Türk Sözlüğü, Hayat Yayınları, Tarihsiz, İstanbul.
- Morreal, John. Gülmeyi Ciddiye Almak. Çev: Kubilay Arseven-Şenay Soyer. Iris Yayınları, İstanbul, 1997.
- Rozenhal, Franz. Erken İslamda Mizah. Çev: Prof. Dr. Ahmet Arslan. Iris Yayınları, İstanbul, 1997.
- Türkmen, Fikret. Mizah Teorileri ve Mizah Tipleri. Ders Notları, TDAE, İzmir, 2017.
- Usta, Çiğdem. Mizah Dilinin Gizemi. Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.